

Makale Bilgisi: Erkoç, M. (2024). Türkistan'ın Ticaret Şehri Beykend'in Fethi ve İktisadi Hayatı Üzerine Bir Değerlendirme (43-88/663-707). DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:2 ss.589-604.	Article Info: Erkoç, M. (2024). An Evaluation on The Conquest and Economic Life of Beykend, the Commercial City of Turkestan (43-88/663-707). DEU Journal of Humanities, Volume:11, Issue:2, pp. 589-604.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
DOI: 10.69878/deuefad/1493580	DOI: 10.69878/deuefad/1493580
Gönderildiği Tarih: 31.05.2024	Date Submitted: 31.05.2024
Kabul Edildiği Tarih: 30.07.2024	Date Accepted: 30.07.2024

TÜRKİSTAN'IN TİCARET ŞEHİRİ BEYKEND'İN FETHİ VE İKTİSADİ HAYATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (43-88/663-707)

Murat Erkoç*

ÖZ

Çalışmada; “Türkistan’ın Ticaret Şehri Beykend’in Fethi ve İktisadi Hayatı Üzerine Bir Değerlendirme (43-88/663-707)” başlığı altında Beykend’in coğrafi durumu dikkate alınarak Emevîler dönemindeki siyasî, iktisadi ve ilmi durumu ele alınmıştır. Ceyhun Nehri ile Buhara arasında yer alan ve etrafı dayanıklı sur ve kale ile çevrili olan Beykend şehrinde ribat, iki pazar, beytü’l-mal, muhafız alayı ve hapishane bulunmaktadır. Buhara merkezli ilk ciddi akınlar Ubeydullah b. Ziyad tarafından gerçekleşmesine rağmen Arapların Türkistan sahasını fide ve haraç yolu ile bağlamak istemeleri bölgedeki kontrolün sağlanmasını engellemiştir. Türkistan’ın ilk ticaret merkezlerinden kabul edilen ve mükemmel bir şehir olduğu için Soğd’un demir dövmesi olarak nitelendirilen Beykend şehrine yönelik iki hareket düzenlenmiştir. 87/706 yılında düzenlenen ilk askeri harekette yaklaşık kırk bin kişinin öldüğü belirtilen hadisede şehrin teslim edilmesi koşulu ile antlaşma yapılmıştır. Arapların Beykend’e yönelik gerçekleştirdiği ikinci hareket Nizek ve Soğdlulara bir uyarı niteliği taşımaktadır. Nitekim Emevî hilafetine karşı çıkması muhtemel ayaklanmalara karşı birer gözdağı verildiğini söyleyebiliriz.

Buhara’ya bağlı bir tüccar şehri olan Beykend şehri, sanayi ve ticari açıdan öne çıkmıştır. Ancak toprağı çok sert olduğu için zirai mahsüllerin üretimi yapılmamıştır. Bu yüzden gıda ürünleri başta olmak üzere meyve, sebze ve hayvan yemlerine duyulan ihtiyaçlar köylerden tedarik edilmiştir. Beykend’in ticaret merkezi olması İslam öncesi döneme kadar uzandığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Beykend, Mâverâünnehr, Emevîler, Kuteybe b. Müslim, İslam

* Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE, e-Posta: murat.erkoc@hku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0640-6493.

**AN EVALUATION ON THE CONQUEST AND ECONOMIC
LIFE OF BEYKEND, THE COMMERCIAL CITY OF
TURKESTAN
(43-88/663-707)**

ABSTRACT

In this study, under the title “An Evaluation on the Conquest and Economic Life of Beykent, the Commercial City of Turkestan (43-88/663-707)”, the political, economic, and scientific situation of Beykent in the Umayyad period is discussed, taking into account its geographical situation. In the city of Beykent, located between the Ceyhun River and Bukhara and surrounded by durable walls and castles, there is a ribat, two markets, beytü'l-mal, a troop of guardsmen and a prison. Although the first serious raids centered on Bukhara were carried out by Ubeydullah b. Ziyad, the Arabs' desire to bind the Turkestan region through ransom and tribute prevented them from gaining control in the region. Two movements were organized against the city of Beykent, which is considered one of the first trade centers of Turkestan and is described as the iron forge of Sogdians because it is an excellent city. In the first military action in 87/706, approximately forty thousand people died, and an agreement was made on the condition that the city be surrendered. The second action of the Arabs against Beykent is a warning to Nizek and the Sogdians. As a matter of fact, we can say that they were intimidated by possible uprisings against the Umayyad caliphate.

The city of Beykent, a merchant city connected to Bukhara, stood out in terms of industry and trade. However, agricultural crops were not produced because the soil was too hard. Therefore, the needs for food products, especially fruits, vegetables, and animal feed, were supplied from the villages. It has been observed that Beykent's status as a trade center dates back to the pre-Islamic period.

Keywords: Beykent, Transoxiana, Umayyads, Qutayba b. Muslim, Islam

1. GİRİŞ

Tarihçiler ve coğrafyacılar şehrin ismi üzerinde ihtilaf halindedir. Arapça kaynaklarda daha çok kesre (بالكسر), fetha (فتح), kaf (الكاف), sükûn (سكون) ve nûn (النون) harfleri ve hareketleri birleştirilerek Beykend (بيكند) olarak zikredilmiştir (Hamevî, 1977, I, 533). Türkçe dilinde kaf (القاف) harfinin getirilmesi yüzünden beygend (بيغند) şeklinde telaffuz edilmiştir (Fethî, 2007, s. 176). Kâşgarî Mahmud, M.Ö. 7. yüzyılda Afrasyab tarafından kurulduğunu söylediği bu şehri Yenkend / Dizruyin olarak belirtmiştir (Kâşgarî, 1985, III, s. 149). Narşahî ise şehrin isminin önceki dönemlerde Şarîstan olduğunu ifade etmiştir (Narşahî, 1993, s. 73).

Hız. Peygamber döneminde Türkistan¹ sahasını ziyaret eden Çinli râhip Hüen-Çeng, örf ve adetlerinin Semerkant halkı ile benzerlik gösterdiğini

¹ Türkistan adı ilk defa eski İranlılar daha sonra da Araplar tarafından Orta Asya'da Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullanılmıştır. Sâsânîler döneminde ve Arap akınları esnasında Türkistan adı, Mâverâünnehr'in doğusundaki dağlara ve

söylediği Beykend'i Fati ismi ile zikredip çevresinin batıda 400 li (200) km olduğunu söylemiştir (Hüen-Ç., 1964, s. 20-65). İslâm ülkelerine yaptığı uzun yolculuklar neticesinde bölgelerin coğrafi özelliklerini anlatan ve 10. yüzyılın seyyahlarından biri olan Makdisî (öl. 388/976), Ceyhun Nehri ve Buhara arasındaki Beykend'e gittiğinde etrafının dayanıklı sur ve kale ile çevrili olduğunu; kalenin iç taraflarında ribat, iki Pazar, Nur Cami ve bir kapının bulunduğunu; halkın ikamet ettiği yerde ise beytü'l-mal, muhafız alayı, hapishane, polis ve askeri şubelerin yer aldığını söylemiştir. Ayrıca askeri nokta ya da kervansaray için inşa edilen bin civarındaki ribatların harabeye döndüğü hususunda kayıtlar vermiştir (Makdisî, 1991, s. 282). Beykend'in Buhara'ya olan uzaklığı bir merhale olup (yaklaşık otuz km) (İbn Havkal, 1992, s. 422),² yürüme mesafesinde bir günlük (altı fersah yaklaşık otuz altı km)³ ya da sınırları yaklaşık otuz km'dir (Hamevî, 1977, I, s. 533; Fethî, 2007, s. 176).

Strange ise Buhara'nın Ceyhun Nehri'ne eğimli olan yerden hareket edildiğinde Beykend'e uzaklığının beş fersah (yaklaşık 30 km) olduğunu belirtmiştir (Strange, 1954, s. 506). Buhara'nın başşehri olan Bumcikes'in Beykend'e olan uzaklığı bir merhale (yaklaşık otuz km), Hocend'e Buhara'dan hareketle Beykend'in sağ yönünde gidilmesi halinde üç (yaklaşık on sekiz km), Mağkan'a ise beş fersaktır (İbn Havkal, 1992, s. 425). İslam öncesi dönemlerde Buhara'yı incelediğimizde özellikle Beykend, Verdana ve Veraksa kasabalarında birkaç yerel lord'da yöneticilerin ikamet ettiği hususunda kayıtlar söz konusudur. Ancak bunların yerel mi yoksa tüm vahanın idarecisi olup olmadıkları kesin bilinmemektedir (Frye, 2000, s. 512).

İbn Rüsteh'e göre Beykend'in de yer aldığı Türkistan'ın dördüncü bölgesinde yer alan şehirler şöyledir: Doğudan hareketle Tibet ülkesi üzerinden Horasan, Fergana, Hocend, Şâş, Uşrûsene, Belh, Merve'r-Rüz, Merv, Serahs, Tûs, Nişabur, Cürcan, Kumîs, Taberistan, Kazvîn, Deylem, Semerkant ve Buhara'dır. Seyyah, Beykend'i Buhara'ya bağlı olarak göstermiştir (İbn Rüste, 1892, s. 97). Hudûdu'l-Âlem müellifi de verimli toprakların bulunduğu Beykend'in Buhara'ya bağlı olduğunu belirtmiştir (Anonim, 1999, s. 84). Hamevî ise Mâverâünnehr sahası içerisinde çeşitli zirai ürünlerin hasadı noktasında Beykend'deki köylerin öne çıktığını söylemiştir (Hamevî, 1977, I, 533). Bu hususta önemli bilgiler veren İslâm coğrafyacısı

kuzeyindeki ülkelere verilmiştir. Müslümanların bölgeye gelmeden önce Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde kalan kısımlar Türkistan olarak anılırken Araplar ile Mâverâünnehr'in kuzey ve doğusundaki bölgeye Türkistan denilmeye başlanmıştır (Doğan ve Erdoğan, 2019, s. 11).

² Merhale, yolcunun bir gün boyunca katettiği mesafedir. Bu mesafe, Hanefî ve Mâlikîlerde kırk dört, Şâfiî ve Hanbelîlerde ise seksen dokuz km'dir (Muhammed, 2001, s. 56).

³ Bir fersah üç mil uzaklığında olup uzunluğu yaklaşık olarak altı km'dir (Hinz, 1977, s. 94).

İbn Havkal'da eşi benzeri olmayan Beykend'de tarımsal faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığına dikkat çekmiştir (İbn Havkal, 1992, s. 403).

Ramitan ve Ferehşeh şehirleri gibi Buhara'dan daha eski bir şehir olan ve Ceyhun vadisinden Farbar, Fergana ve Buhara'daki ticari merkezlerin buluşma yeri olarak öne çıkan tüccarlar şehri Beykend (Barthold, 1990, s. 124, 196), alçak dağların bulunduğu yere inşa edilmiştir (Narşahî, 1993, s. 37). Bu durum Mâverâünnehr'e yönelik yapılacak muhtemel saldırıları engelleyerek bölgenin savunulmasını sağlamıştır. Nitekim Barthold, halkın Mâverâünnehr'in diğer bölgelerini yönetenler gibi askeri karaktere sahip olduklarını ifade etmiştir (Barthold, 1990, s. 196). Ayrıca Mâverâünnehr'in doğusuna kadar olan bölgelerin Türk ülkesi olması yüzünden Buhara'ya yönelik saldırıları engellemek için Beykend'deki kapının yakınlarına ribatlar inşa edilerek askeri birlikler yerleştirilmiştir. (Narşahî, 1993, s. 20; Kâşgarî, 1984, III, s. 150; Barthold, 1990, s. 124).

Soğd ve Bezerkeşan isimleri ile de zikredilen Buhara Nehri'nin yaz mevsiminde karların erimesi yüzünden su seviyesinin yükselerek Beykend'deki kenar mahallelere ulaşması bölgedeki basık arazilerin su altında kalmasına sebep olmuştur (Fethî, 2007, s. 177). Bu nehre bağlı olan sulama kanallarından biri Beykend olarak isimlendirilmektedir. Kanalın Beykend şehri ile ilişkisi olmamasına rağmen Buharalıların bölge halkı ile iftihar etmeleri ya da bazı kollarının Beykend şehrine kadar uzanması bu isimle anılmasını sağlamıştır (Barthold, 1990, s. 111; Fethî, 2007, s. 178).

2. Beykend'in Fethi

Arapların Türkistan'daki Türkler ile olan ilk teması Hz. Ömer döneminde 21/642 yılında İran'da yapılan Nihâvend Savaşı'ndan sonra Sâsânî Hükümdarı 3. Yazdicerd'in Hilvan'a kaçması üzerine başlamıştır (Belâzûrî, 1987, s. 424). Arapların Horasan'ın fethinin tamamlanması için başlattığı askeri harekâtlar Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde de devam etmiştir. Ancak 29-34/650-655 yılları arasında Semerkant'ın güneydoğusunda yer alan Maymurğ üzerinden hareket edilerek Mâverâünnehr'e yönelik saldırılar yapılmasına rağmen bölgedeki karışıklıklar yüzünden hâkimiyetin sağlandığını ifade etmemiz mümkün değildir. Muâviye'nin 41/661 yılında halife olması ile Türkistan'a yönelik akınların ivme kazandığını görmekteyiz. Nitekim doğu hududundaki akınların yapılmasında rol oynayan meşhur komutanlardan Esleme b. Zer'a el-Kilâbî, 43/663 yılında Buhara Dağı'nı geçtikten sonra sırasıyla Ramtin, Nesev ve Beykend şehirlerini ele geçirmiştir (Fethî, 2007, s. 181). Ordu sevkîyatının ilkbahar, dönüşlerin ise sonbahar mevsiminde yapılmasındaki sebep askeri hareketlerin serin ve yumuşak havalarda tercih edilmesidir. Nitekim Şair Malîk b. er-Rîb, bir kasidesinde şunları söylemektedir:

هبت شمال خريق أسقطت ورقا وإصفر بالقاع بعد الخضرة الشيخ

إن الشتاء عدو ما نقاتله فإقبل هديت وثوب الدفاء مطروح
فأرحل هديت ولا تجعل غنيمتنا تلجا يصفقه بالترمد⁴الريح

Sonbahar rüzgârları kuzeyden eserek yaprakları düşürdü.

Pelin yaprakları yeşil olduktan sonra toprakta sararmaya başladı.

Sen hidayet sahibisin. O halde git ve ganimetlerimizi rüzgârın savurduğu
kara çevirme!

Kış, savaştığımız bir düşmandır.

Ben de ayrıldım ve sıcak tutan giysi atıldı.

Buhara merkezine yönelik ilk ciddi akınlar, Muaviye döneminde Horasan valiliğine 53/673 yılının sonlarına doğru yirmi beş yaşında tayin edilen Ubeydullah b. Ziyad tarafından yaklaşık yirmi dört bin kişiden oluşan askeri birlikle gerçekleşmiştir. Ceyhun Nehri'ni develer üzerinden aşarak Buhara'nın köylerinden Ramenî'ye ulaşan Araplar, Nesef ve Beykend şehirlerine hâkim olduktan sonra kırk bin köle başta olmak üzere çok sayıda ganimet elde etmişlerdir. Şehirlerin yağmalanmasından sonra yedi gün mühlet isteyen Buhara Melikesi Kabaç Hatun, yıllık bir milyon dirhem ödemeyi kabul edip sulh teklif ederek eman istemiştir (Taberî, 1971, V, s. 597-598; Belâzûrî, 1987, s. 577; Narşahî, 1993, s. 64).

Taberî ve İbnü'l-Esîr, Buhara'da ilginç bir hadisenin vuku bulduğu yönünde kayıtlar vermektedir. Türk hükümdarı, Müslümanlar geldiklerinde yanında bulunan eşinin acele ile örtünmesini istemesine rağmen giyinmeye fırsat bulamadığı için çoraplarından biri Müslümanlar tarafından ganimet olarak alınmış ve iki yüz bin dirhem karşılığında iade edilmiştir (Taberî, 1971, V, s. 298; İbnü'l-Esîr, 1987, III, s. 345). Buhara melikesi, 56/676 yılında Horasan valiliğine getirilen Sâid b. Osman'ın Mâverâünnehr'e yönelik hız kesmeden devam eden akınları karşısında daha önce yapılan sulhu bozmuştur. Ancak iki taraf arasında yapılan mücadele Buhara melikesinin hezimete ile sonuçlanması üzerine taraflar arasında yeniden sulh yapılmıştır (Belâzûrî, 1987, s. 578). Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine atanmasına kadar olan sürede Türkistan sahasının muhtelif yerlerine akınlar düzenlenmesine rağmen hilafette yaşanan iç karışıklıklar akınların kesintiye uğramasına ve nüfusun kaybedilmesine yol açmıştır (Kurat, 1948, s. 393).

Kuteybe b. Müslim'in Emevîlerin İrakeyn Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından 86/705 yılında Mufaddâl b. Mühelleb'in yerine Horasan valiliğine tayin edilmesi Arapların Türklere baskı yolu ile nüfuz etmeye yönelik izlediği politikayı değiştirmiştir. Nitekim Türkistan sahasındaki temel hedef bölgenin yer altı zenginliklerine sahip olmaktır (Fethî, 2007, s. 184). Diğer taraftan Doğu Türk Devletleri'nin yeniden kurulması ile Buhara,

⁴ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 579.

Semerkant, Uşrûsene ve Fergana başta olmak üzere Türkistan'ın batısındaki topraklar üzerinde yeni bir gücün ortaya çıkması Emevîlerin hâkimiyeti altındaki Horasan'ın geleceği için bir tehdit olmaya başlamıştır (Barthold, 1990, s. 202). Kuteybe b. Müslim'in on üç yıllık Horasan valiliği süresince takip ettiği politikaları şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Horasan vilayetinde nizam ve adaletin pekiştirilmesi için Mâverâünnehr'de kan dökmek isteyen askerlerin maneviyatını yüksek tutmaya çalışmıştır. Bu yüzden halkın desteklediği yeni komutanları göndermiştir.
- 2) Akınların planlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için askeri istihbaratların toplanmasını sağlayarak şehirlerin kontrol altına alınmasına imkân tanımıştır.
- 3) Türkistan'da İslam dininin yayılması hususunda cihat ile ilgili ayetlerin şerh edilmesi için muhaddis, kıraat ve fukahadan önde gelen isimler görevlendirmiştir.
- 4) Sayısı kırk bin kişiye ulaşan tecrübeli askerleri bir araya getirmiştir.
- 5) Askerlerin zaruri silah teçhizatlarını hazır hale gelmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda silah, at ve hayvan yemlerinin tedariklerinin yapılmasının yanı sıra mühendisler aracılığı ile kıtalara ayrılan ordunun Ceyhun Nehri'nden rahat geçişi için köprüler inşa ettirmiştir.
- 6) Türkistan'da stratejik açıdan ön planda olan şehirlerin kademeli olarak ele geçirilmesine yönelik askeri planlar yapmıştır.
- 7) Müttefik olarak kabul edilen melik ve emirlere elçiler gönderilerek hazırlıkları tamamlamıştır (Fethî, 2007, s. 184-185).
- 8) Nizek Tarhan ve Şuman melikleri arasında yaşanan siyasi ihtilaftan istifade etmiştir. Nitekim Şuman meliki Kuteybe b. Müslim ile sulh yaptıktan sonra Bazeğis Meliki Nizek Tarhan'a tutsak ettiği Müslümanları salıvermesine yönelik tehditkâr bir mektup yazmıştır. Bunun üzerine korkuya kapılan Nizek Tarhan, esirleri Kuteybe b. Müslim'e göndermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, IV, s. 243).

Kuteybe b. Müslim, stratejik planlarını yaptıktan sonra askerlerine hitaben şunları söylemiştir:

Ey insanlar! Allah Azze ve Celle dininizin emri gereği bu vaziyeti sizlere helal kıldığı için kutsallarınızı müdafaa etmeniz gerekmektedir. Düşman size galebe gelerek servetini arttırmaktadır. Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde zaferi müjdeledikten sonra şu ayeti okumuştur: *“Müşrikler istemeseler de dinini bütün dinlere üstün kılmak için Peygamberini hidayet ve hak ile gönderen o'dur”* (Sad

Suresi, 9). Allah kendi yolunda sabır ve üstünlük sahibi olmanızı ve gayretler gösterip cihat etmenizi emretti. Şüphesiz bu en faziletli mükâfat, en büyük hazinedir. Daha sonra Hz. Peygamber, “Allah yolunda ne zaman bir susuzluk, yorgunluk ve açlığa maruz kalsalar; yapmış olduklarından daha güzeliyle karşılık vermesi için- muhakkak onların lehine yazılır.” (Tevbe Suresi, 120-121) ayetlerini müjdelemiştir. Öyle ise Rabbinizin size olan bu vaadini gerçekleştiriniz. (Taberî, 1971, VI, s. 424; İbn A’sem, 1991, VII, s. 143).

Araplar, gerekli hazırlıkları sağlayıp Nizek Tarhan ile barış yaptıktan bir müddet sonra Buhara’nın stratejik açıdan öne çıkan şehirlerinden biri olan ve nehre en yakın konuma sahip Beykend’e 87/706 yılında hareket etmişlerdir. Türk, Soğd ve Berkes’ten oluşan şehir halkı (İbnü’l-Esîr, 1987, IV, s. 244; İbn A’sem, 1991, VII, s. 144), Soğdluların da yardımlarını alıp kalabalık gruplar halinde Arapların yolunu keserek onları zor durumda bırakmıştır. Nitekim Kuteybe b. Müslim, yaklaşık iki ay boyunca Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi’ye elçi gönderemediği gibi kendisi de haber alamamıştır. Narşahî, elli gün sonunda Arapların Beykendliler karşısında aciz kaldığını söylemiştir (Narşahî, 1993, s. 73). Ordudan bir haber gelmemesi üzerine endişeye kapılan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi’nin insanların mescitlerde dua etmelerini istediği esnada Beykend halkı ile Araplar arasındaki mücadele şiddetli bir şekilde sürmektedir. Kuteybe b. Müslim, mücadelenin kızıştığı noktada acem diyarından Tunder adındaki casusunu Beykend meliki ile görüşmesi için göndermiştir. Türk hakanı, Arapların geri dönmesini sağlaması halinde kendisine on bin dirhem, cariye ve köle vereceğini söylemiştir. Bunun üzerine ordugâha dönen Tunder, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi’nin Irakeyn valiliğinden azledilmesi üzerine Horasan valiliğine yeni birinin tayin edildiğini; bu vaziyette iken savaşmanın kötü sonuçlar doğuracağını söyleyerek ordunun geri dönmesi yönünde emir vermesini gerektiğini istemiştir. Kuteybe b. Müslim, Allah’ın düşmanı olarak nitelendirdiği Tunder’in ordu içerisindeki ayrılıklara sebebiyet vereceğini düşünerek onu öldürdükten sonra Türklere karşı saldırıların yoğunlaşmasını istemiştir (Taberî, 1971, VI, 430; İbnü’l-Esîr, 1987, IV, 244; İbn A’sem, 1991, VII, s. 144).

Kuteybe b. Müslim, yaklaşık seksen yedi bin askerin yer aldığı mücadelede istenilen neticeyi alamadığı için Veki’ b. Ebî Süveyd’de haber göndererek Horasan halkının destek vermesini istemiştir. Bunun üzerine Veki’ b. Ebî Süveyd halka yönelik yaptığı konuşmasında şunları söylemiştir: “Ey Müslümanlar! Bana bakın! Kim ölmek isterse beni takip etsin. Kimlerin de bu işe rızası yoksa yerinde kalsın.” Bu isteğine en güzel cevabı veren Benû Temim kabilesi, mevalilerinde yer aldığı yaklaşık on bin kişiyi göndermiştir. Benû Bekr b. Vail’in de yardım ettiği belirtilmektedir (İbn A’sem, 1991, VII, s. 145). Beykend, Veki’ b. Ebî Süveyd ve arkadaşlarının güneşin doğuşundan batışına kadar olan zaman diliminde Türkleri öldürmeleri üzerine yeniden kuşatma altına alınmıştır. Arapların şiddetli saldırılarını engellemek isteyen

Türk hakanı; Buhara, Semerkant, Uşrûsene ve Şâş halkından yardım istemiştir. Şehirdeki surların sağlam olmasının yanı sıra halkın şiddetli mukavemeti Arapların ilerlemesini engellemiştir. Diğer taraftan ordunun sonbaharın sonlarına doğru Merv'e dönmesi gerektiği için uzun süre mücadele etmesi mümkün değildir (Taberî, 1971, VI, s. 431; İbnü'l-Esîr, 1987, IV, s. 244; Asefî, 1981, s. 31; Fethî, 2007, s. 189). Duvarlar örülüp gedikler açılmasına rağmen bir neticenin alınamaması üzerine (Narşahî, 1993, s. 73) surlarının yıkılması için mühendisler görevlendirilmiş, sura ulaşan askerlere ise öldürdüklerinin karşılığında kendilerine diyet verileceği vaat edilmiştir. Arapların yoğun saldırılarında müşkül bir vaziyette olan Beykendliler, eman dileyip şehrin teslim edilmesi koşulu ile antlaşma yapmışlardır. Taberî, bu mücadelede yaklaşık kırk bin kişinin öldürüldüğünü söylemiştir (Taberî, 1971, VI, s. 431; Narşahî, 1993, s. 73). Antlaşmanın maddeleri şöyledir:

- 1) Şehrin idaresi, Veraka b. Nasr el-Bahilî'nin âmillerinde Türk valisi tarafından yönetilecektir.
- 2) Şehirdeki asker sayısı beş yüzü geçmeyecektir.
- 3) Yetişkin çağına gelen bireyler dışında erkek, kadın, çocuk, genç ve yaşlı ayrımı yapılmaksızın yıllık iki yüz bin dirhem ödenecektir.
- 4) Beykend'de tayin edilen idareci ihtiyaç duyulması halinde İslam ordusuna lojistik destek sağlayacaktır (Fethî, 2007, s. 191).

Merv'e gitmek için 87/706 yılında hareket eden Kuteybe b. Müslim, şehirden beş fersah (yaklaşık otuz km) uzaklaştıktan sonra halkın sulhu bozarak âmil ve yanındakileri öldürdüğünün haberini alması üzerine Beykend'e geri dönmüştür. Narşahî'ye göre ise geri dönmesinin sebebi âmil olarak bırakılan Veraka b. Nasr el-Bahilî'nin idaresini kabul etmeyip hareketlerinden rahatsız olan Beykend halkından birinin onu öldürmek istemesidir (Narşahî, 1993, s. 74). Beykendlilerin ihanet ettiği düşüncesi ile öfkeye kapılan Kuteybe b. Müslim, sulh teklifini kabul etmediği gibi herkesi öldürmüştür. Dehşet bir intikamın alındığı Beykend şehrinde öldürülecek kimsenin kalmadığı ve geriye kalanların ise köleleştirildiği hususunda kayıtlar bulunmaktadır (Narşahî, 1993, s. 74). Esir edilen kadın ve çocuklar, Çin ile ticaret yapan tacirler tarafından satın alınarak kurtulmuşlardır (Narşahî, 1993, s. 74; İbn A'sem, 1991, VII, s. 146; Vámbéry, 1987, s. 26). Beykend'in Soğd'a bağlı bir kasaba olduğunu söyleyen Bosworth'da bütün erkeklerin öldürüldüğü; kadın ve erkek çocukların tutsak edildiği hususunda bilgiler vermiştir (Bosworth, 1988, s. 768).

Beykendlileri Araplara karşı ayaklandırdığı iddia edilen bir adam Kuteybe b. Müslim'in yanına gelerek fidye karşılığında kıymeti bir milyon değerinde olan beş bin civarındaki ipekli kumaş vereceğini söylemesi üzerine mecliste bulunanlar ganimet miktarını arttıracığı düşüncesi ile teklifin kabul edilmesi hususunda mutabık kalmışlardır. Ancak Kuteybe b. Müslim, Allah'a yemin ederek Müslümanların korkmasına sebebiyet veren şahsın öldürülmesi

gerektiğini söyleyerek katli hususunda emir vermiştir (Taberî, 1971, VI, s. 431; İbnü'l-Esîr, 1987, IV, s. 244). Beykend'i yeniden ele geçiren Kuteybe b. Müslim (Zehebî, 1990, VI, s. 27), Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye fethi müjdeleyen mektubu yazdıktan sonra ganimetlerin dağılımı esnasında şu sözleri söylemiştir: “Müslümanların gücü ve kudreti, Beykendlilerin sahip olduğu ganimetlerin alınmasını sağlamıştır” (İbn A'sem, 1991, VII, s. 145). Taberî ve İbn A'sem, sayısız altın ve gümüş kapların ele geçirildiğini; eritilen altın ve gümüşlerin ağırlığının yaklaşık iki yüz elli bin ya da elli bin⁵ civarında olduğunu ifade etmişlerdir. Beykend'deki silah ganimetinin de oldukça bol olduğunu görmekteyiz. Öyle ki Araplar, Merv'e doğru hareket ederken bunların taşınması için her ülkeden binek hayvanlar getirmişlerdir. Silah ve mızrakların yetmiş, kalkanların ise yedi yüz dirheme satıldığı belirtilmektedir (Taberî, 1971, VI, s. 431-432; İbn A'sem, 1991, VII, s. 145). Ayrıca İslâm kaynaklarında putperest bir toplum olarak gösterilen Beykendlilere ait put tapınaklarında gümüşten yapılmış dört bin dirhem ağırlığındaki putların varlığına dikkat çekilmiştir (Taberî, 1971, VI, s. 432; İbn A'sem, 1991, VII, s. 146; Narşahî, 1993, s. 74).

İbnü'l-Esîr, ganimetlerin Horasan ile eşdeğer olduğunu ve Müslümanların güçlenmesini sağladığı yönünde kayıtlar vermiştir. Ganimetlerin paylaşımı kendisine el-Emin b. el-Emin mahlası verilen Melikanoğullarından Abdullah b. Velân el-Adevî tarafından yapılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, IV, s. 245). Arapların savaşarak ele geçirdikleri Türkistan'ın ilk ticaret şehirlerinden biri olarak kabul edilen ve Soğd'un demir dövmesi olarak nitelendirilen Beykend'in mükemmel bir şehir olduğu hususunda kaynaklar mutabıktır. Arap akınlarının Nizek ve Soğdlulara bir uyarı niteliği taşıdığını söyleyebiliriz. Şüphesiz Emevî hilafetine yönelik çıkması muhtemel ayaklanmalara birer gözdağı vermiştir (Gibb, 2005, s. 50). Bu akınlardan sonra şehrin tamamen harabeye dönüştüğünü ifade etmemiz mümkün değildir. Nitekim Narşahî'nin rivayetini dikkate aldığımızda halkın hızlı bir şekilde şehrin boş olan yerlerinde imar çalışmalarına başladıklarını görmekteyiz (Narşahî, 1993, s. 74). Kale ve ribatların inşa edilmesi noktasında izin verildiğine dair bilgi sahibi değiliz. Ancak Makdisî, şehrin etrafının surlarla çevrili olduğunu; kalenin iç taraflarında ise bir kapının bulunduğunu söylemiştir (Makdisî, 1991, s. 282). Kuteybe b. Müslim, Beykend'in fethini tamamladıktan sonra 87/706 yılında Merv'e doğru hareket etmiştir (Taberî, 1971, VI, s. 432; İbn A'sem, 1991, VII, s. 147).

Horasan'da 129/746 yılında Emevîlere karşı ihtilal yapan ve yayılmacı politikasını Merv'e kadar genişleten Abbâsîler döneminde Beykend'in durumu hakkında dikkate değer bir kayıt tarafımızca tespit edilememiştir. Ancak Ebû Müslim el-Horasanî liderliğinde başlayan Abbâsî davetine karşı Beykendlilerin kolay bir şekilde itaat etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinde mühim rol

⁵ Narşahî, ağırlığın yüz elli bin dirhem olduğunu ifade etmiştir (Narşahî, 1993, s. 74).

oynayan Kur'an hafızı, fukahâ, ulema, zâhid ve sûfiler, Emevî istikrarının bölgede yerleşmesini sağlamışlardır. Türkler, Müslüman olduktan sonra herhangi bir çirkin olaya karışmadıkları gibi Türkistan'ın ilim ve kültür merkezi haline dönüşmesine katkıda bulunmuşlardır. Öyle ki ilmi faaliyetlerin merkezi haline gelen Buhara şehri bir tezahürdür. Bu husus sadece Buhara ile sınırlı olmayıp Türkistan'daki muhtelif şehirler, İslam'ın minaresi olma yolunda mesafeler kat etmişlerdir. Bu döneme kadar Beykend şehrinde muhaddis ya da ilmi ve ibadetlerin yapıldığı bir caminin varlığına delalet eden bir kayıt tarafımızca tespit edilememiştir (Fethî, 2007, s. 203).

3. Beykend'in İktisadi ve İلمي Durumu

İbnü'l-Fakîh'e göre Buhara'ya bağlı bir tüccar şehri olan Beykend (İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 621), sanayi ve ticari açıdan öne çıkmasına rağmen toprağı çok sert olduğu için çeşitli zirai mahsüllerin üretimi yapılmamıştır. Bu yüzden gıda ürünleri başta olmak üzere meyve, sebze ve hayvan yemlerine duyulan ihtiyaçlar köylerden tedarik edilmiştir. Ayrıca ipek iplikler, yün, pamuk, keten, susam tohumu ve zeytin çekirdeğı ticaret yolu ile ithali yapılan ürünlerden bazılarıdır. Bu bilgilerden yola çıktığımızda halkın gelir kaynağının ticarete dayandığını söyleyebiliriz. Nitekim Buhara şehri kadar ehemmiyete sahip olan ve altın şehir olarak da isimlendirilen Beykend'in ticaret merkezi olması İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Öyle ki yerel tüccarların İpek Yolu üzerinden Çin ile ticari ilişkilere girdikleri; deniz ticaretinde ise Hârizm Gölü (Aral)⁶ ve günümüzde Kazvin Denizi olarak bilinen Hazar kıyısındaki vilayetlerde alışverişler yaptıkları hususunda kayıtlar bulunmaktadır (Barthold, 1990, s. 124; Fethî, 2007, s. 179, 206). Ancak seyyahların ve tarihçilerin eserlerinde yeterli derecede kayıtların tespit edilememesi şehirdeki nizam hakkında bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. Özellikle Buhara'daki Buharhudat Kana döneminde hukuki açıdan ayrıcalıklı bir yapıya sahip olan dehkânlar “Dehakîn (الدهاقين)” başta olmak üzere yerli halkın ekip biçtiğı arazilerden cizye vergisi alındığı yönünde elimizdeki bilgiler oldukça kıttır. Ancak bu durum Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehr'de başlattığı akınlardan sonra değişmeye başlamıştır. Beykend, sadece ticari değil, Araplar ile yapılan sulhtan sonra Türklerden oluşan askeri birliklerin empoze edilmesi neticesinde askeri açıdan da merkez olarak öne çıkmıştır. (Fethî, 2007, s. 179).

Panayırlardaki ticari alışverişler genel olarak Buhara'da kullanılan gıtrifiyye adı verilen sikke ile yapılmıştır. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid tarafından 171/791 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Gıtrîf b. Atâ tarafından eski Buhara parası tedavülden kaldırılıp yerine demir, altın, kalay, sarı ve kurşundan gümüş dirhem basılmıştır (Narşahî, 1993, s. 62; İbn Havkal,

⁶ Seyhun, Ceyhun, Şaş, Berk, Rûdâ, Marğâ ve birçok küçük nehrin döküldüğü bu göl Hârizm'e altı, Taberistan Denizi'ne yaklaşık yirmi merhale, Ceyhun ve Şaş Nehirlerine ise on mil (yaklaşık 10 km) uzaklıktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Erkoç, 2023, s. 48-51).

1992, s. 404; İbnü'l-Esîr, t.y., II, s. 385-386; Kirmilî, 1939, s. 150; Alâk, 2019, s. 7). Gıdrif olarak zikredilen bu ismin Buhara civarındaki gadref şehrine nispet edildiği hususunda kayıtlar mevcuttur (Kirmilî, 1939, s. 150). İbn Fadlân, yüz adet gıtrîfiyye'nin bir gümüş dirheme satıldığını; kadınlara mihr olarak bin gıtrîfiyye'nin verildiğini; köle ve gayrimenkul eşya alımında da tercih edildiğini söylemiştir (İbn Fadlân, 1959, s. 79). Ancak Gıtrîf b. Atâ, Buhara halkının ticari ilişkilerde kullanılmasını istememesi üzerine altı gıtrîfiyye'yi saf gümüş ile eşdeğer kılmıştır. Diğer taraftan mahalli bir sikke olup Mâverâünnehr'in dışında tedavülde yer almamıştır (Erkoç, 2023, s. 161; Fethî, 2007, s. 207).

Beykend'in iktisadi özelliğinin dışında ilmi hayat noktasında da öne çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim Makdisî, Mâverâünnehr halkının ilmi noktadaki durumunu şu sözleri ile anlatmaktadır: "*Fukaha, Melik derecesine ulaştığında başkalarına da sahip olur. Bu durum Türklerin barajını, işgalcilerin kalkanını, Romaluların korkusunu, Müslümanların gururunu ve sabrın kaynağını göstermektedir*" (Makdisî, 1991, s. 260). Ribatlar, Türkistan'daki ilmi faaliyetler noktasında mühim rol oynamışlardır. Öyle ki ulema, Beykend başta olmak üzere muhtelif bölgelere inşa edilen ribatları sınıflandırarak Kur'an, hadis, fıkıh ve tefsir alanında önemli çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır. Nitekim Şeyhu'l-Muhaddis el-Buharî, ribatları tasnifleyenlerin başında gelmektedir. Ulema içerisinde çok sayıda râvi ve âlimlerin bu bölgede yetiştiğini görmekteyiz. 331/943 yılında vefat eden Ebû Halef Muhammed b. Abdullah b. Sakîn el-Beykendî, revadan İsa b. Ahmed el-Askalânî, Muhammed b. Faddal b. Haddaş ve Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Bezar el-Buharî nesepleri Beykend'e dayanmaktadır (İbn Mâkûlâ, 1963, IV, s. 244-245). Beykend şehrinde öne çıkan âlimlerden bir diğeri ise Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Ömer es-Süleymanî el-Beykendî'dir. Irak, Şam ve Mısır'a ilim tahsil etmek için yolculuk yapan Ebû'l-Fazl el-Beykendî, dört yüzden fazla küçük hacimli eserler tasniflemiş olup 412/1021 yılında ölmüştür. Ayrıca Meclisü'l-Buhara'da yer alan Ali b. el-Hüseyn b. Asım el-Beykendî, Muhammed b. Selâm el-Beykendî ve İsmail b. Hamdeveye Ebû Said el-Beykendî bunlara örnektir (Hamevî, 1977, I, s. 533). Ulema ve zahitlerden bazılarının Müslüman olmayan Türklere karşı yapılan bazı akınlara katıldıkları ve şehit oldukları belirtilmiştir. Ancak bunların Beykend'in ilmi hayatı noktasında ayrı tutulması gerekmektedir (Fethî, 2007, s. 179).

4. SONUÇ

Mâverâünnehr'in ilk şehri olan ve Ceyhun Nehri ile Buhara arasında yer alan Beykend'e stratejik konumu yüzünden Emevîler döneminde askeri hareketler başlamıştır. Beykend'e ilk ciddi akınların Muaviye döneminde Horasan valiliğine tevdi edilen Ubeydullah b. Ziyad tarafından gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ancak Kuteybe b. Müslim'in valiliğine kadar Beykend başta olmak üzere Mâverâünnehr'in muhtelif bölgelerine akınlar düzenlenmesine rağmen Arapların hâkimiyet kurmakta zorlandıklarını görmekteyiz. Bu durumun

tezahür etmesindeki temel sebep hilafette yaşanan iç karışıklıkların yanı sıra valilerin zorbalığından dolayı halkın kin ve nefret duygusuna sahip olmalarıdır. Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği süresince Arapların Mâverâünnehr'e yönelik takip ettikleri siyasetin değişmesinde Türk Devletleri'nin Buhara, Semerkant, Uşrüsene ve Fergana'da nüfuslarını arttırmaya başlamalarıdır. Şüphesiz Araplar, İslamiyet'i egemen kılmak gayesinde oldukları gözükse de bölgenin yer altı zenginliklerini ele geçirmekten başka bir anlam taşıdığını ifade etmemiz mümkün değildir. Nitekim Beykend tarihine yönelik kaynakların tasnifi yapılarak ele aldığımız bu çalışmada putperest bir topluluk olarak gösterilen Türklere yönelik saldırıların Arapların mübalağa ederek kahramanlıklarına övünç duyulma isteği içerisinde oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca Mâverâünnehr'e yönelik akınları meşru zemini oturtmak için Emevî idarecilerin Kur'an ve hadislere müracaat etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

Kuteybe b. Müslim döneminde Beykend'e yönelik iki hareket yapılmıştır. İslam Tarihinin başyapıtlarından biri olan *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* eserinin müellifi Taberî ve yine *Târîhu Buhârâ* isimli eseri ile meşhur olan Tarihçi Narşahî, ilk harekette kırk bin kişinin öldürüldüğüne dair kayıtlar aktarmalarına rağmen bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz. Nitekim ikinci harekette şehirde öldürülecek kimsenin kalmadığı ve geriye kalanların köleleştirildiği hususundaki kayıtların abartıldığı kanaatini taşımaktayız. Kaynaklarda Buhara'ya bağlı bir tüccar şehri olarak gösterilen Beykend sanayi ve ticari açıdan öne çıkmasına rağmen toprağın sert olması yüzünden genel olarak zirai ürünlerin ithal edildiği gözlemlenmiştir.

Beykend, Sâ mânîlerin Mâverâünnehr'e egemen olmaya başladığı dönemde askeri ve medeniyet açısından mühim rol oynamıştır. Sonuç olarak Arap akınları neticesinde Türkistan sınırları içerisinde ehemmiyetli bir yere sahip olan Beykend'in ilmi faaliyetlerin ve cihatların yapıldığı bir merkeze dönüştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Beykend'in coğrafi ve siyasi durumu tespit edebildiğimiz Arapça kaynakların tetkiki ve incelemesi yapılarak ele alınması müstakil bir çalışma olarak öne çıkmasını sağlamaktadır. Tüm bu veriler ışığında bu makalenin Türkistan'daki şehirler üzerine yapılacak olan çalışmalara yol gösterme açısından önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI Yazarların herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Alâk, K. S. (2019). Tedavülü'n-nakdî fi Horasan ve Mâverâünnehr. *Irâkiyyetü'l-Mecelâti'l-Akademiyye el-İlmiyye*, 72, 3-30.
- Anonim. (1999). *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ve ila'l-mağrib*. Dâru's-Sekâfiyye.
- Aselî, B. (1981). *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*. Dâru'l-Nekkaş.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1988). Barda and Barda-dârî. *Encyclopædia Iranica*, 3(7), 766-768.
- Belâzürî, E. H. A. (1987). *Fütûhu'l-büldân*. Müessetü'l-Maârif.
- Doğan, O. Erdoğan, A. (2019). *Batı Türkistan hanlıkları (kuruluştan yıkılışa)*. Berikan Yayınevi.
- Erkoç, M. (2023). *Arapça kaynaklara göre fethinden X. yüzyıla kadar Hârizm bölgesi*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Fethî, S. T. (2007). Medinetü Beykend mine'l-fethî'l-İslâmî hatta kıyamû'l-imârâtü's-Sâmâniyye. *Mecelletü Ebhas Külliyyeti't-Terbiyye el-İslâmiyye*, 1(5), 175-214.
- Frye, R. N. (2000). Bukhara i. in pre-Islamic times. *Encyclopædia Iranica*, 4(5), 511-513.
- Gibb, H. A. R. (2005). *Orta Asya'da Arap fetihleri* (H. Kurt, Çev.). Çağlar Yayınları.
- Hamevî, E. A. Ş. (1977). *Mu'cemü'l-büldân*. I-V. Dâru Sâdır.
- Hinz, F. (1977). *el-Mekâyil ve'l-evzân el-İslâmiyye* (K. el-Büseylî, Trc.). Menşüratü'l-Camiatü'l-Ürdüniyye.
- Hüen-Ç. (1964). Peygamberin zamanında şarkî ve garbî Türkistan'ı ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın bu ülkelerin siyasi ve dinî hayatına ait kayıtları (N. Togan, Çev.). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 20-65.
- İbn A'sem, E. M. A. (1991). *Kitâbü'l-fütûh* (A. Şirây, Thk.). I-VII. Dâru'l-Edva'.
- İbn Fadlân, A. F. H. (1959). *Risaletü İbn Fadlân* (S. ed-Duhân, Thk.). Matbâatü'l-İlmî'l-Arâbî.
- İbn Havkal, E. K. M. (1992). *Süretü'l-arz*. Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât.
- İbn Rûste, E. A. A. (1892). *Kitâbü'l-a'lâku'n-nefise*. Matbâatü Berîl.
- İbn Mâkûlâ, E. N. A. (1963). *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb* (A. el-Muallîmi el-Yemanî, N. el-Abbâsî, Thk.). I-VIII. Dairetü'l-Maârifî'l-Osmaniyye.

- İbnü'l-Esîr, E. H. İ. (1987). *el-Kâmil fî't-târih* (E. F. A. el-Kadı, Thk.). I-XI. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, E. H. İ. (T.Y.). *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. I-III. Mektebetü'l-Müsennâ.
- İbnü'l-Fakîh, E. A. H. (1996). *Kitâbü'l-büldân* (Y. el-Hâvî, Thk.). Alîmü'l-Kütüb.
- Kâşgarî, M. (1985). *Dîvânü lügâti't-Türk* (B. Atalay, Çev.). I-IV. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kirmilî, E. A. M. (1939). *en-Nükûdü'l-Arabiyye ve âlâ'n-numeyat*. Matbaâu'l-Asriye.
- Kurat, A. N. (1948). Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı zaptı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(5), 385-430.
- Makdisî, E. A. Ş. (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekalîm*. Mektebetü Metbûli.
- Muhammed, A. C. (2001). *el-Mekâyil ve'l-mevâzin eş-şer'iyye*. el-Kudüs.
- Müennes, H. (1987). *Atlas târihü'l-İslâm. ez-Zehra' li'l-A'lâmi'l-Arabiyye*.
- Narşahî, E. B. M. (1993). *Târîhu Buhârâ* (E. A. Bedevî, N. et-Tirazî, Çev.). Dâru'l-Maârif.
- Strange, G. L. (1954). *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye* (B. Fransız, K. Avad, Çev.). Matbaatü'l-Irak.
- Taberî, E. C. M. (1971). *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (M. E. F. İbrahim, Thk.). I-XI. Dâru'l-Maârif.
- Vámbéry, A. (1987). *Târihü Buhârâ* (A. M. es-Sedat, Çev.). Mektebetü Nehdetü's-Şark.
- Zehebî, E. A. Ş. (1990). *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Ömer A. Tedmuri, Thk.). I-LIII. Dâru'l-Kütübi'l-Arab.

Ek 2: Arap İslam Devleti'nin egemenliğinde olan bölgeleri gösteren harita (Müennes, 1987, s. 220)